

Думський процес і Україна в контексті радянської історіографії революції 1905–1907 рр.

На основі ключових праць та основних джерельних публікацій проаналізовано позицію радянських істориків стосовно трактування проблем історії російської революції 1905–1907 рр. та Державної думи, яка показово проявлялася в ході відзначення ювілеїв революції. Розглянуто витoki підкресленої уваги до діяльності партії більшовиків. Показано механізм формування єдиного підходу до бачення подій у столичних і пролетарських центрах колишньої Російської імперії істориками національних республік СРСР. У його основі лежало домінування марксистсько-ленінської ідеології, підкріплене прямим втручанням Комуністичної партії в наукові процеси. Особливо жорстко контролювалася українська історична наука. Монополізація права на володіння науковою істиною об'єктивно завдала шкоди радянській історичній науці в цілому та українській зокрема.

Ключові слова: Революція 1905–1907 рр., Державна дума, Україна, радянська історіографія, комуністичний партійний контроль над наукою.

На основе ключевых работ и основных публикаций источников проанализировано позицию советских историков относительно трактовки проблем истории российской революции 1905–1907 гг. и Государственной думы, показательно проявлявшуюся в ходе празднования юбилеев революции. Рассмотрены истоки подчеркнутого внимания к деятельности партии большевиков. Показан механизм формирования единого подхода к видению событий в столичных и пролетарских центрах бывшей Российской империи историками национальных республик СССР. В его основе лежало доминирование марксистско-ленинской идеологии, подкрепленное прямым вмешательством Коммунистической партии в научные процессы. Особенно жестко контролировалась украинская историческая наука. Монополизация права на владение научной истиной объективно принесла вред советской исторической науке в целом и украинской в частности.

Ключевые слова: Революция 1905–1907 гг., Государственная дума, Украина, советская историография, коммунистический партийный контроль над наукой.

On the basis of key works and major original publications it is analyzed the position of Soviet historians regarding main problems in the history of the Russian Revolution of 1905–1907, one of which was the history of the first national representative body of parliamentary type – the State Duma of the Russian Empire. Attitude to the revolutionary events of the early twentieth century was significantly manifested each decade during the commemoration of anniversaries of the revolution, particularly the 50th anniversary. The Duma problems were not highlighted or were completely subordinated to the revolutionary problems.

We consider the reason for particular attention to the activities of the Bolshevik Party, although it was neither the only nor the most powerful political party in the early century.

The mechanism of formation of a unified approach to the vision of the events in the capital and proletarian centers of the former Russian Empire by historians of national republics of the USSR is shown. It was based on the dominance of the Marxist-Leninist ideology in history, which was reinforced by the direct intervention of the Communist Party in the research process. Soviet historical science established no alternative view on the revolution of 1905–1907 as the main event of the century in the All-Russian and even global scale, and the Duma – as the bourgeois means of deception of revolutionary masses. Manipulation in original sources publications, and one-sided, tendentious selection of documents formed the conviction of the only true policy of the Bolsheviks and their leadership during the revolution. In case of any "deviation" from the Party line strict administrative pressure was applied.

Especially hard party control was carried out in relation to Ukrainian history and eventually it was completely subordinated to the Moscow center. The monopolization of ownership of scientific historical truth objectively brought harm to Soviet historical science in general, and Ukrainian in particular.

Key words: Revolution of 1905–1907, The State Duma, Ukraine, Soviet historiography, the communist party control over science.

Револуції в марксистському історичному дискурсі трактувалися як "локомотиви історії". Револуція ж 1905–1907 рр. в Росії вважалася "генеральною репетицією" майбутніх революційних бур. Ця "перша народна" та дві революції 1917 р. – Лютнева "буржуазна" й т. з. Велика жовтнева соціалістична – робили Росію "центром міжнародного революційного руху". Це положення послідовно відстоювалося радянськими істориками та захищалося від спроб поставити його під сумнівів. Такий попередній висновок можна зробити з узагальнювальних праць із цієї теми, що побачили світ у часи "розвинутого соціалізму" в СРСР [1; 2].

Одним із наслідків революції стало започаткування в імперії нової представницької інституції – Державної думи. Думська тематика була присутньою в дослідженнях радянських істориків [3], але в незрівнянно меншому масштабі порівняно з висвітленням революційних подій. На новому історичному етапі ця тематика дедалі послідовніше розробляється й українськими істориками [4]. Історіографічні огляди в окремих статтях та нечисленних монографіях останніх років основний акцент, зрозуміло, роблять на аналізі праць, що висвітлюють думську проблематику [5, с. 32–62]. Спостерігаємо своєрідні "історіографічні ножиці", коли взаємопов'язані проблеми віддаляються одна від одної, і така ситуація є своєрідним повторенням пройденого, тільки з інших причин і на іншому історіографічному витку.

Метою цієї статті є спроба детальніше розглянути витоки такого підходу в радянській історіографії та прослідкувати спосіб висвітлення української думської проблематики в контексті відзначень революційних подій у 20–50-ті рр. XX ст. Хронологічна цезура визначена тим, що саме у цей час відбувалося найбільш інтенсивне введення до наукового обігу документів з історії революційного руху, які, можливо, ще до сьогодні повною мірою не осмислені.

Отже, історія Державної думи довгий час була глибоко підпорядкованою історії власне революції 1905–1907 рр., описаної безліччю наукових і публіцистичних праць різного ґатунку – від монографій до посібників для лекторів, які працюють на селі [6; 7]. Витоки цієї ситуації були в традиційній нехоті революціонерів до демократичних структур, парламентаризму і т. п. Позиція вождя російських більшовиків Володимира Леніна широко відома, він її відстоював практично в кожному своєму виступі в пресі та своїх працях: Дума – обман, використовувати її можна, але справу повинна вирішити збройна сила – можливо, щоб зібрати установчі збори. Однак і Ленін спочатку вагався стосовно користі для більшовиків від нової інституції (в той час термін "Дума" ще не вживався, тому йшлося про "земський собор" – О. К.): "... Відповісти категорично, чи слід брати участь у земському соборі, не можна. Все залежатиме від конкретної політичної кон'юнктури, системи виборів та інших конкретних умов, яких заздалегідь врахувати не можна. Кажуть, земський собор – це обман. Це правильно, але іноді для того, щоб розкрити обман, треба взяти участь у виборах", – говорив В. І. Ленін на III з'їзді РСДРП у квітні 1905 р. [8]. Але вже в серпні-вересні 1905 р. він зробить висновок, який буде відстоювати далі до кінця : "... тільки реальна сила озброєного народу дає можливість повернути на

користь революції (а не на користь вузькобуржуазної конституції), можливі і ймовірні майбутні конфлікти всередині Державної думи або Державної думи з царем. Менше довіри до Державної думи, панове, більше довіри до сил пролетаріату, що озброюється!" [9, с. 193].

Такої ж позиції дотримувався і ще мало кому відомий тоді марксист Йосип Сталін. Ось характерний фрагмент зі спогадів теж горезвісного Лаврентія Берії про один з передвиборних мітингів першодумського періоду, на якому Сталін говорив: "Яка революція може перемогти без зброї і хто той революціонер, котрий говорить "геть зброю?" [...] Що потрібно, щоб дійсно перемогти? Для цього потрібно три речі: перше – озброєння, друге – озброєння і третє – озброєння!" [Цит. за: 10, с. 143]. Те, що це були не просто пересічні думки або цитати, вирвані з контексту, а саме позиція значної частини марксистів, підтверджується історією трьох революцій у Росії.

Відтак більшість праць радянських часів з думської тематики присвячувались в основному розгляду боротьби більшовиків за маси, їх протистоянню з царизмом або іншими політичними партіями. Знаковою працею передвоєнної пори стала монографія Є. Д. Черменського, опублікована у 1939 р. У ній він розвиває відомі положення Леніна про взаємини російської буржуазії з царизмом та приділяє значну увагу боротьбі партій на думських виборах і в самій Думі. Автор на конкретному матеріалі показує спільність інтересів російської буржуазії з царизмом, Російською імперією. Він пояснює політичне самообмеження буржуазії її побоюванням того, щоб унаслідок встановлення представницького способу правління в багатонаціональній імперії не посилюлися б центробіжні настрої і вона не розвалилася б на шматки. За його оцінкою, не випадково польське повстання 1863 р., що загрожувало царській монархії втратою її завоювань на Заході, привело до єднання під знаменами великодержавного шовінізму ліберальної буржуазії з найчорнішою реакцією [10, с. 20, 23–24].

Такі спостереження цікаві в методологічному плані розуміння взаємин між царським урядом і партіями, а також і всередині партій, скажімо, між кадетами великоросійськими і українськими тощо. Але загальна спрямованість цієї праці, природно, була такою, як того вимагали канони "Короткого курсу". Тобто вся політична боротьба навколо Думи трактувалася тільки як прелюдія до збройного повстання. Ця заданість особливо рельєфно проявляється в консультації, з якою Є. Д. Черменський виступив у тому ж 1939 р. в "Історичному журналі" [11].

В історіографії (В. П. Крижановський та ін.) відзначена характерна для робіт 20–30-х років тенденція, коли переважав погляд до розгляду подій у "революційних центрах", у центральних організаціях і значно менше уваги з'являються праці із розгляду місцевих подій. Проте вже в сорокові роки з'являються праці із загальних проблем Революції 1905–1907 рр., так і розвитку її на місцях, створюється документальна база для таких досліджень.

У кінці 40-х років вийшов, що ніби узагальнював праці місцевих істориків, за редакцією і з вступним словом О. М. Панкратової з характерною назвою "Революция 1905–1907 годов в национальных районах России", що відкривався великою статтею Л. М. Іванова про революцію в такому "національному районі Росії", як Україна. Цей збірник перевидався до 50-річного ювілею, вже за редакцією самого Іванова. Основні положення і оцінки його статті враховували післявоєнні партійні постанови з ідеологічних питань, під розряд "безрідних космополітів" від українського народу підводились "буржуазні націоналісти". Ці оцінки так чи інакше за потреби повторювалися надалі майже в усіх працях українських радянських істориків з цього періоду та істориків практично всіх тодішніх союзних республік, які таким чином засвідчували ідеологічну вірність центру [12; 13].

У 50-ті роки, що для української історіографії проходили під певним впливом 300-річчя "возз'єднання", виходить кілька ґрунтовних праць з історії 1905–1907 рр., і зокрема, участі українського селянства в революції. В них вже розглядалися і сюжети, пов'язані з парламентськими громадами українців у I і II Думах, але досить побіжно. Характерне для української історіографії того часу бачення проблеми знаходимо в академічному виданні "Історії Української РСР": в думську громаду селян хотіли "втягти", щоб розбити "єдність з робітниками і селянами Росії", переконати їх не просити в Думі землі у царя, а просити автономії, – бо автономія потрібна "націоналістам", щоб самим експлуатувати свій край і народ [14, с. 619]. Тобто там було коротко розставлено відповідні акценти без особливої турботи про докази. Ця колективна праця повністю відповідала тепер вимогам постанови ЦК Компартії України "Про політичні помилки та незадовільну роботу Інституту історії АН України" – більш ніж серйозного для наукової кар'єри та й особистої долі кожного історика попередження [15].

У відповідні рамки ставилися й інші дослідження, в яких розглядалась участь населення українських губерній, переважно селянства, революції. Цілком певним чином відбиралися документи для

збірників, що були приурочені до ювілею революції. Взагалі, 50-річчя Революції 1905–1907 рр. обумовило появу великої кількості присвячених цій даті праць, як в Україні, так і в СРСР в цілому. У центрі уваги, як і раніше, були в основному більшовики та пролетаріат. Селянство в кращому разі розглядалось на другому плані або як союзник, або як клас, яким мудро керує пролетарська партія. Взагалі, слова "боротьба більшовиків за..." чи не найуживаніші в назвах, близьких до нашої теми праць, що виходили в ті роки. Це все були ґрунтовні, добросовісно виконані дослідження, але не можна було переконливо довести те, чого не можна довести фактами, тобто наявність якогось більш-менш значного впливу більшовиків у селі 1905–1907 рр. Виручало хіба що те, що говорилося про "революціонерів" і "соціал-демократів" взагалі, без диференціації на більшовиків і меншовиків.

З'являються також спеціальні дослідження в галузі джерелознавства та методики вивчення таких складних явищ, як соціальна свідомість, особливо селянства. Зокрема, можна назвати праці О. Г. Буховця, В. І. Буганова, І. Д. Ковальченка, А. Н. Медушевської, Б. С. Ілізарова, В. С. Вакалюка та ін., в яких детально розглядається методика одержання прихованої інформації та позаджерельного знання.

У цьому зв'язку окремо треба сказати про українську журнально-газетну періодику революції та думських часів і літературу українських авторів мемуарного характеру. З відомих причин у радянській історіографії вона або взагалі не використовувалась, або використовувалась вкрай обережно. Скажімо, в аналізованих уже статтях Л. М. Іванова помітні сліди використання такої літератури, і в статті 1949 р. є навіть непоодинокі посилання на неї, які, проте, в перевиданні 1955 р. або щезають, або стають "глухими", архівними.

Радянський період був, утім, вельми продуктивним у плані публікації джерел з історії "першої народної революції". Цей процес був цілеспрямованим і мав на меті увічнити "провідну роль" більшовиків уже на початку ХХ ст.

На сьогодні опубліковано величезну кількість документів про події 1905–1907 рр., у тому числі і в Україні. Нехай і не бездоганно, з порушенням лєнінської ще вимоги про висвітлення всіх фактів без винятку, але до кожної ювілейної дати революції 1905–1907 рр. виходили збірники документів. Як у центральних видавництвах, так і на місцях [17; 18; 19 та ін.]. У них, при всій увазі упорядників до РСДРП, усе ж публікувались і селянські накази та присуди, і аналі-

тичні записки та інші матеріали жандармських чи поліцейських установ з приводу виборів або спілкування того чи іншого депутата з населенням тощо.

Збірники, що видавались до 20-річчя революції, вміщували багато документів для вивчення роботи РСДРП, але і робота цієї однієї, по суті, партії показувалась тільки серед робітництва. Практично не висвітлювалась її діяльність серед інших верств населення. Окрім тенденційності у відборі документів для публікації, іноді документи в цих збірниках подавались без посилань на архівні джерела. Ще один серйозний недолік ранніх збірників (виданих до 1949 р.) полягав у тому, що в них висвітлювався головним чином рух в містах і серед російського населення і майже не було показу, як зазначали самі радянські історики, " ... масового, революційного руху серед корінного, місцевого, особливо селянського населення".

Зазначимо принагідно, що, можливо, особливої вини упорядників тут і не було. Справді, якщо документів, що підтверджували б якусь серйозну роботу більшовиків серед "непролетарських верств" або "корінного, місцевого, особливо селянського населення" не знаходилось, то замінити їх чимось в таких виданнях, як документальні збірники, було важко. Але, як виявилось, не неможливо. Стали у пригоді тут упорядникам листівки і резолюції, а відсутністю того й іншого, очевидно, не страждала жодна російська партія, тим паче – РСДРП(б). Тож чималу кількість їх знаходимо у виданнях 50–60-х років як центральних видавництв, так і місцевих.

Особливий інтерес для нас становить збірник, упорядкований Ф. І. Калінічевим, та фундаментальні академічні видання документів – двотомник з історії подій 1905–1907 рр. в Україні і багатотомне видання документів з історії революції по Росії в цілому. Там, зокрема, опубліковані так звані "Відозва 14-ти", "Виборзька відозва" та ін. В цих виданнях також документи підібрано таким чином, що звеличувались більшовики і критикувалися меншовики, кадети і есери, особливо кадети. Накази селян подаються тут спочатку як "думские иллюзии", а потім – як такі, що показують "разочарование думой", потяг селян до землі – як результат впливу більшовицької аграрної програми і т. п. [18].

Незважаючи на це, значення публікацій документальних джерел важко переоцінити, хоч, звичайно, дослідження будь-якої проблеми Революції 1905–1907 рр. неможливе без звернення до архівних матеріалів, фондів державних установ і окремих осіб.

На основі розглянутого матеріалу можна стверджувати, що ставлення до революційних подій початку XX ст. показово проявлялося кожного десятиліття в ході святкування ювілеїв революції, зокрема її 50-ї річниці. При цьому думська проблематика не акцентувалася, перебувала на глибокій периферії, якщо й висвітлювалася – то побіжно та була цілком підпорядкована революційній проблематиці.

Простежується підкреслена увага до діяльності партії більшовиків, хоча вона була далеко не єдиною й не найвпливовішою з політичних партій Росії на початку століття. Ця увага посилювалася в ході зміцнення провідних позицій більшовицької партії та поступового утвердження тоталітарних тенденцій в усіх сферах політичного й громадського життя.

Було налагоджено механізм формування єдиного підходу до бачення подій у столичних і пролетарських центрах колишньої Російської імперії істориками національних республік СРСР. У його основі лежало домінування марксистсько-ленінської ідеології в історичній науці, яке підкріплювалося прямим втручанням Комуністичної партії в наукові процеси. Завдяки цьому з середини 30-х рр. і до початку політичної "відлиги" середини 50-х рр. XX ст. у радянській історичній науці утвердилася безальтернативна точка зору на Революцію 1905–1907 рр. як головну подію початку століття у всеросійському, а то й світовому масштабі, а на Думу – як на буржуазний засіб обману революційних народних мас.

Завдяки маніпулюванню при здійсненні джерельних публікацій, яке проявлялося насамперед у однобічному, тенденційному виборі документів, формувалося переконання про єдино правильну політику більшовиків та їх керівну роль в ході революції. У разі ж якихось "ухилів" від генеральної лінії партії застосовувався суворий адміністративний пресинг.

Особливо жорстко партійний контроль здійснювався стосовно української історичної науки, яка зрештою виявилася цілковито підпорядкованою московському центру. Монополізація права на володіння науковою історичною істиною об'єктивно завдала шкоди радянській історичній науці в цілому та українській зокрема.

Вивчення проявів небезпеки державно-партійного контролю над наукою сприятиме усвідомленню його небезпеки для науки й суспільства, і це може бути перспективним напрямком подальших досліджень.

Література

1. Деренковский Г. М. Революция 1905–1907 годов в России / Г. М. Деренковский, В. А. Емец, М. А. Иванова и др. – М. : Мысль, 1975. – 431 с.
2. Марушкин Б. И. Три революции в России и буржуазная историография / Б. И. Марушкин, Г. З. Иоффе, Н. В. Романовский. – М. : Мысль, 1977. – 279 с.
3. Могилевский К. И. Государственная дума России как историографическая проблема / К. И. Могилевский, Р. А. Циунчук, В. В. Шелохаев // Вопросы истории. – 2007. – № 11. – С. 3–17.
4. Реєнт О. П. Українці у Державній думі Російської імперії / О. П. Реєнт // Історія українського парламентаризму: від допарламентських форм організації політичного життя до сьогодення / голова ред. ради В. М. Литвин ; кер. авт. кол. В. А. Смолій ; НАН України. Ін-т історії України. – К. : Дніпро, 2010. – С. 244–265.
5. Коник О. О. Депутати Державної думи Російської імперії від губернії Наддніпрянської України (1906–1917 рр.): монографія / О. О. Коник ; наук. ред. С. І. Світленко. – Дніпропетровськ : Герда, 2013. – 454, [2] с. : табл.
6. Шевырин В. М. Революция 1905–1907 годов : (Обзор сов. лит.). Науч.-аналит. обзор / В. М. Шевырин. – М. : ИНИОН, 1985. – 51 с.
7. Революция 1905 года и ее уроки. Тезисы для сельских докладчиков [Текст]. – Саратов : Гос. изд. РСФСР, 1931. – 19 с.
8. Ленін В. І. III з'їзд РСДРП. Промова про ставлення до тактики уряду напередодні перевороту 18 квітня (1 травня) / В. І. Ленін // Ленін В. І. Повне зібр. тв. М., 1967.
Т. 10. – 1967. – С. 117.
9. Ленін В. І. В хвості у монархічної буржуазії чи на чолі революційного пролетаріату і селянства? [Текст] / В. І. Ленін // Ленін В. І. Повне зібр. тв. – М., 1960.
Т. 11. – 1960. – С. 185–196.
10. Черменский Е. Д. Буржуазия и царизм в революции 1905–1907 гг. / Е. Д. Черменский ; под ред. В. А. Быстрянского. – М.–Л. : Соцэргиз, 1939. – 376 с.
11. Черменский Е. Д. I Государственная дума / Е. Д. Черменский // Исторический журнал. – 1939. – № 5. – С. 97–110.
12. Революция 1905–1907 гг. в национальных районах России : сборник статей / под ред. Л. М. Иванова и др. – 2-е перераб. и доп. изд. – М. : Госполитиздат, 1955. – 832 с.
13. Лось Ф. Є. Революція 1905–1907 рр. на Україні / Ф. Є. Лось. – К. : Ін-т історії АН УРСР, 1955. – 404 с.

14. Історія Української РСР – К. : Вид-во АН УРСР, 1953. – Т. I ; редкол.: О. К. Касименко (голов. ред.), В. А. Дядиченко, Ф. Є. Лось, Ф. П. Шевченко та ін.). – 784 с.

15. За создание марксистко-ленинской истории Украины / Правда Украины. – 1947. – 3 октября.

16. Революция 1905–1907 гг. в России. Документы и материалы. Начало первой русской революции. Январь-март 1905 г. / под ред. Н. С. Трусовой (отв. ред.) и др. – М. : Изд-во Акад. наук СССР, 1955. – XXXII, 960 с.

17. Революция 1905–1907 гг. в России. Документы и материалы. Революционное движение в России весной и летом 1905 года. Апр.-сент. / под ред. Н. С. Трусовой (отв. ред.), А. А. Новосельского. – М. : Изд-во Акад. наук СССР, 1957. – XX, 1010 с.

18. Калинычев Ф. И. Государственная дума в России: сб. документов и материалов / Ф. И. Калинычев. – М. : Госюриздат, 1957. – 646 с.